

Száraz Orsolya: A bűnbánat színháza. A jezsuita népmisziós prédikáció a 17–18. századi Itáliában

Italianistica Pannonica 5

Budapest: Gondolat Kiadó Kör Kft., 2023, 240 l.

FAZAKAS Gergely Tamás

Debreceni Egyetem BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, intézetigazgató,
egyetemi docens

ORCID: [0009-0003-1653-4648](https://orcid.org/0009-0003-1653-4648)

Nemcsak a kora újkorral foglalkozó italianisták, hanem bármely kutató, filológus és irodalomtörténész számára példaadó lehet az a tudatos és elmélyült szakmai építkezés, illetve a tárgyra, az érdeklődési területre következetesen fókuszáló képesség, a munka minőségét tekintve meg nem alkuvó hozzáállás, amely Száraz Orsolya eddigi életpályáját jellemzi. Ugyanis az itt recenzeálendő monográfia (amely korábbi fázisában a szerző habilitációs értekezése volt) jelentős részben azért formálódhatott magas színvonalúvá, mert a szerző már negyedéves hallgató kora óta – a Debreceni Egyetemen Bitskey István, illetve Pete László vezetésével – szisztematikusan foglalkozott a frissen megjelent könyve előzményét jelentő kutatással: a 17. századi itáliai jezsuita hitszónokok prédikatori és népmisziós munkásságával. E témából írta PhD-disszertációját, amelyet monográfiává fejlesztett,¹ valamint magyar, olasz és angol nyelvű tanulmányokban dolgozta fel a 17–18. századi itáliai és magyarországi katolikus prédikációirodalom számos retorikai, filológiai, könyvtörténeti kérdését. A legtöbb írásában előtérbe kerültek a közösségi bűnbánatgyakorlás katolikus (főképp segneriánus) módjai: a 17–18. századi jezsuita népmisziók, különösen annak penitenciális változata, céljai, eszközei, szöveges formái, elsősorban retorikai, valamint érzelemtörténeti és érzelemreprezentációs szempontból.

Jelen kötethez a szerző a Jézus Társaság római archívumában (Archivum Romanum Societatis Iesu) kutatta az itáliai népmisziók beszámolóinak anyagát. Ezek az olasz nyelvű, sűrűn teleírt, türelemmel kibetűzhető misszionáriusi levelek és éves jelentések (litterae annuae), valamint kéziratos misziós prédikációk feldolgozása már önmagában komoly szakmai teljesítmény. Bár megjegyzem, hogy a forrásbázis általános bemutatása – a kötetben olvasható egyetlen bevezetéshez (9) képest – lehetett volna részletesebb, hogy jobban láthatóvá váljon a különféle szövegek jellege, sajátossága, valamint a további kutatások lehetősége.

1 SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Csokonai universitas könyvtár 49 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), doi: [10.5484/paolo_segneri](https://doi.org/10.5484/paolo_segneri).

E kéziratot jezsuita jelentések és prédikációk feldolgozásával, valamint nyomtatott munkák – olasz és latin nyelvű prédikációskönyvek és prédikációelméletek – áttekintésével két célja volt a szerzőnek. Az első, hogy retorikai, homiletikai szempontból elemezze a penitenciális népmissziók alkalmazásával elhangzott itáliai jezsuita népmissziós prédikációkat mint az egyházi beszédek egyik alműfaját. A második pedig az, hogy feltárja: a jezsuita (és más rendekhez tartozó) hitszónokok milyen kifejezéseket használtak a missziók hallgatósága és a saját érzelmeik, indulatok, szenvedélyek (affectusok) megnevezésére, illetve hogyan definiálták azokat; a beszámolókat írók milyen narratívákba illesztették az érzelmi megnyilvánulásokat; továbbá milyen jelentéseket tulajdonítottak az érzelmeknek a penitenciális népmissziók során, amikor bűnbánatot igyekeztek a hívekben ébreszteni. A továbbiakban a monográfia e két célját tekintem át részletesebben.

A szerző vizsgálatának egyik fókuszpontja tehát a 17. századi, 18. század eleji penitenciális népmissziókban komoly szerepet vállaló itáliai jezsuita misszionáriusok – jórészt segneriánus módszert követő – hitszónoki gyakorlata, illetve az e gyakorlatot meghatározó retorikai megfontolások. A missziós jelentéseket, néhány korabeli elméleti útmutatót, valamint kéziratot és nyomtatott prédikációkat mintaszerűen tárgyaló (a dispositióra és az elocutióra irányuló, a kompilációs technikát is precízen kimutató, valamint a forráshasználatra is kitérő) elemzések arra a következtetésre jutnak, hogy a szerzetesek oratori szándéka az egyszerű, a kevéssé művelt népi hallgatóság felindítása, szívének megsebzése volt (a missziós jelentések szóhasználatában: *muovere, commuovere, moto, ferire i cuori*). A beszédekkel azt akarták elérni a szerzők, hogy a hallgatóság tagjai ismerjék fel saját bűnösségüket, tartsanak őszinte és mély bűnbánatot, illetve térjenek meg. E cél érdekében a hitszónokok – érthetőségre és világosságra törekedve – olyan beszédeket igyekeztek mondani, amelyek képesek a szívek elevejébe hatolni, felkeltve az indulatokat. (18–25.) Vagyis a jórészt a települések nyílt színén, az utcákon, tereken elhangzott missziós prédikációkat meghalló egyszerű, sokszor tanulatlan emberek számára könnyen felfogható, félelmet generáló, mélyen átélhető, érzékletes módon akarták hangsúlyozni a bűnök súlyosságát.

A monográfiában vizsgált szerzők a beszéd megjelenítő ereje által, amplifikációs eljárásokkal akarták láthatóvá tenni a vétkek meg nem bánásának végítélet utáni következményeit, az örök halál borzalmaikat. Rettenetesnek igyekeztek láttatni a poklot és annak örökkévalóságát, valamint jelenvalóságának illúzióját kelteni a külső eszközök demonstratív használatával: koponya, sötétség és tűz, elrettentő képek, a halott Krisztust megjelenítő bábu, a misszionárius szegényes öltözete, saját testének megostorozása, illetve az ő – példaadó – sírása. (46–76.) Ezekről szólva a könyv retorikai elemzései a *hypotyposis*, az *enargeia* és az *evidentia* fogalmait alkalmazzák, melyeket az elemzett 17. századi, főképpen jezsuita elméleti szövegek is használtak. Viszont a szerző nem utal arra, hogy e kifejezések szinonimákként voltak érthetőek, vagy éppen a korabeli retorikák egy részében valamelyest mégiscsak érzékelhetőek voltak a terminológiai különbségek; illetve arra sem, hogy a monográfia miért éppen egyik vagy másik fogalmat választja.² A hangsúlyt annak bemutatására helyezi, hogy a prédikátorok a szónoklataik paraliturgikus helyének, rituális tereinek (például a nagy érzelmi intenzitású eseményként ér-

2 Az effajta reflexiókhoz egyebek mellett kiindulópont lehet: Heinrich F. PLETT, *Enargeia in Classical Antiquity and the Early Modern Age: The Aesthetics of Evidence*, *International Studies in the History of Rhetoric* 4 (Leiden–Boston: Brill, 2012), doi: [10.1163/9789004231184](https://doi.org/10.1163/9789004231184).

telmezzett missziós körmenetek adott megállójában történő) gondos kijelölésével, időnként erős dramaturgizálásával igyekeztek megvilágítani mondanivalójukat (például: 68–70).

A monográfiában különösen részletes az affectusok felkeltésének szövegen kívüli eszközeit, nem nyelvi indulatkeltő elemeit áttekintő elemzés. A szerző önálló fejezetben (77–120), kéziratossá és nyomtatott retorikatörténeti források segítségével, a szakirodalom nyomán, de azt helyenként finoman korrigálva kitér egy, a kutatás és a kötet logikájából következő, alapvető kérdést tárgyalására. Nevezetesen arra, hogy a retorikai – s még inkább a homiletikai – hagyományban, főképpen a trienti zsinat után, a hitszónokok miként, milyen különbségekkel viszonyultak az affectusok szerepéhez, funkciójához az érvelésben, illetve a meggyőzésben. A monográfia ebben a vonatkozásban néhány magyarországi, illetve németországi homiletikát, prédikációt és népmissziót is megvizsgál, de nem annyira analogikusan, mint inkább az európai jezsuita hatástörténeti hálóra figyelve: Csete István, Gyalogi János, Kaprinai István, illetve Franz Neumayr latin nyelvű munkáit. A kutatót itt elsősorban az érdekli, hogy a 17–18. századi jezsuita missziós jelentések, továbbá a korabeli retorikai kézikönyvek, homiletikai útmutatók milyen jelentőséget tulajdonítottak, illetve milyen kockázatait látták a spectaculumok alkalmazásának az indulatok (megindultság, félelem, borzalom, gyűlölet stb.) felkeltése során, valamint a bűnbánatra és megtérésre indítás vonatkozásában. Azt a kérdést is megfogalmazza, hogy a jezsuita praeceptumok szerzői, illetve a népmissziós hitszónokok milyen mértékben vették figyelembe a közönség, a hallgatóság jellemzőit: a műveltséget, a regionális jellemzőket, a hagyományokat.

A népmissziós prédikációs gyakorlat említett sajátosságainak regisztrálása mellett azt is megállapítja a monográfia, hogy e hitszónoki szerep kevésbé áll távol az adventi, nagyböjti és más ünnepi szentbeszédet mondó prédikátorok szerepértelmezésétől, mint ahogyan azt az eddigi olasz szakirodalom vélte. (17.) A korábbi kutatók téves vagy felszínes értelmezéseinek elsősorban éppen az volt az oka, hogy a Száraz Orsolya által feltárt kéziratossá missziós anyagot az italianista szakma mindeddig kevésbé vizsgálta – még ha a szerző az előzmények közül néhányat, elsősorban Bernadette Majorana kutatásaira tud is alapozni. Ám a monográfiának szintén jelentős eredménye, hogy az alapvető forráshasználatán túl is bővíti a téma kutatásába vonható források körét. Elsősorban olyan nyomtatott vagy kéziratossá retorikai praeceptumokkal, amelyek szabályait és példáit figyelembe vették vagy vehették a missziós prédikációk szerzői, akik tehát – a korábbi olasz szakirodalom állításával ellentétben – korántsem csupán a szóbeli hagyományozódáshoz kötődtek, hanem az írásbeliséghez is. Ez azt jelenti, amiként azt a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy e prédikátorok nagyrészt nem rögtönzött prédikációkat tartottak, hanem a retorikai előírásokkal tudatosan számolókat, még ha nem is az akadémikus, tudós prédikációk szintjén. A monográfia jelzi, hogy a 18. században olyan vélemények is megfogalmazódtak, amelyek szerint a kevésbé művelt hallgatóság előtt érdemes elleplezni a retorikai fogásokat (17), bár arra nem utal, hogy ennek figyelemre méltó protestáns párhuzamai vannak például a megelőző évszázadban.³ Száraz Orsolya monográfiája egyébként, dicsérendő módon, úgy gyengíti az improvizációs prédikációkra vonatkozó szakirodalmi megállapítások kizáró-

3 Lásd például a lublini lutheránus Georgius Laetusnak és a magyar református Medgyesi Pálnak a retorikai önreflexiókról szóló 17. század közepi „vitáját”, amelynek elemzése megtalálható itt: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 105.

lagosságát a hitszónoki felkészültség javára, hogy ezzel együtt éppen a rögtönzésre vonatkozó reflexiókat is szisztematikusabban veszi számba a forrásokból, mint az emellett érvelő korábbi tanulmányok. (13–14; 35–41; 46–47)

A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy számszerűen jóval kevesebb olasz és francia nyelvű népmissziós prédikáció (vagy ezekre vonatkozó forrás) maradt fenn, különösen a prédikációk retorikai alapjainak kijelölését, szabályainak előírását tekintve, mint például Spanyolországból, ahol gazdagabb kézirat, sőt nyomtatott anyag is rendelkezésre áll. Éppen ezért a monográfia az itáliai anyagon túl törekszik az analógiák megmutatására is: jórészt a nemzetközi szakirodalom alapján, de néhány esetben a mások által már elemzett források övegeknek kézbe vételével, újraértelmezésével. Így nemcsak az itáliai missziós beszédek retorikai kérdéseire, előkészítettségére vonatkozó szűkös, illetve tévedéseket tartalmazó olasz kutatást képes bővíteni és árnyalni, hanem azokat a korábbi szakirodalmi megállapításokat is, amelyek például német vagy spanyol jezsuiták szövegeinek retorikai megfontolásaira vonatkoztak. (12–14.)

A monográfia másik hangsúlya, hogy alaposan számba veszi a penitenciális népmissziók során a misszionáriusok által leírt affectusokat, a belső bűnbánat és a külsődleges jeleket is mutató penitenciatartás teológiai jelentéseit, funkcióit, valamint az érzelmkifejezéseknek a korszakban leírt, értelmezett aktusait, gesztusait. Elsősorban a bűnbánó sírással foglalkozik: annak szentírási forrásait, tipológiáját, valamint teológiai, homiletikai és fiziológiai felfogásait tárja fel, mindenekelőtt a jezsuita lelkiség összefüggésében. (121–176.) A monográfia – különösen az érzelmekről és érzelmkifejezésről szóló negyedik fejezetében, de másutt is – néhány alkalommal röviden utal (37; 90; 95; 119; 122; 138; 183) arra a forráskritikai-hermeneutikai kihívásra, hogy a penitenciális népmissziókról készített jezsuita beszámolókból nehéz kikövetkeztetni a népmissziókban részt vevők tényleges érzelmeit. Ugyanis a missziós jelentések, levelek szövegét „nem ismert mértékben befolyásolta a jelentést készítő jezsuita misszionárius nézőpontja, mely elsősorban abban volt érdekelt, hogy az imitatív viselkedési modelleket és a rend dicsőséges missziós tevékenységeként jelenítse meg”. Sokszor tehát a beszámolóknak (és persze a misszió helyszínén) óhatatlanul vagy szándékoltan, véletlenül vagy öngazolásképpen, de „normatív szempont” érvényesült. (122.) Vagyis kutatóként, a szerzők saját misszionáriusi elvárásai irányából, azokat detektálva és lehántva kellene hozzáférni a missziót átélő közösség tagjai bűnbánattartásának intenzitásához, annak külső jeleihez, sírásának mértékéhez, jellegéhez, őszinteségéhez. E történeti antropológiai szempontú szépsziszt tehát, ha nem is részletesen taglalva, de megfogalmazza a szerző, és úgy dönt, hogy azzal foglalkozik, ami számára a forrásokból talán kevesebb fenntartással hozzáférhető. Vagyis a vallásos érzelmek, a bűnbánattartás, illetve annak kifejezési formáinak, különösen a sírásnak a jezsuita hagyományon belüli saját reflexióit akarja árnyaltan bemutatni úgy, hogy eddig jórészt feltáratlan kézirat forrástípust szólaltat meg értő módon. A könyv tehát úgy kapcsolódik a vallásos érzelmek kutatásának az utóbbi néhány évtizedben jelentős mértékű nemzetközi szakirodalmához,⁴ vala-

4 A monográfiának imponáló a szakirodalmi bázisa. Érdeemes lehet esetleg figyelembe a további vizsgálatokhoz az alábbi tanulmánygyűjteményt: Alison FORRESTAL és Seán Alexander SMITH, szerk., *Frontiers of Mission: Perspectives on Early Modern Missionary Catholicism* (Leiden: Brill, 2016), doi: [10.1163/9789004325173](https://doi.org/10.1163/9789004325173); s e kötetben különösen ezt az írást: Karin VÉLEZ, „Do not suppose that those tears proceed from weakness: Jesuit Weeping on Mission Frontiers, 1560–1760”, in *uo.*, 22–41.

mint a hazai kutatásához, hogy a 17–18. századi jezsuiták „érzelmi közösségének”⁵ önértelmezéseire fókuszál.

A monográfia témái között különösen érdekes, amikor a szerző a sírás kérdéséről szól. Azt a 17–18. században időnként előkerülő jezsuita érvet hangsúlyozza, amely szerint nem méltó a hitszónokhoz a könnyek színlelése (156), majd áttekinti a „szívbeli bűnbánat” és a „szemek sírása” ambivalens viszonyáról szóló korabeli (nemcsak itáliai, hanem más európai) reflexiókat. A feldolgozás során figyelemmel van az őszinteség és a színlelés részint teológiai, részint retorikai, részint pedig színháztörténeti szempontú kérdésére is. S ezzel eljutottunk a könyv címének izgalmas kérdéséhez. Noha a késő középkori és kora újkori Európában (Itáliától Angliáig) igen fontos politikai, retorikai és teológiai, művészeti és színháztörténeti vitakérdés, a látszat és láttatás, a simulatio és dissimulatio feszültsége kapcsán felmerülhet, hogy a *bűnbánat színháza* kifejezés valamiféle látszatpenitenciára, hamis bűnbánatgyakorlásra utal. Ám a könyv több helyen (például 25–28) tárgyalja azt a kérdést, hogy a jezsuita retorikaelméleti munkák és gyakorlati szövegek, ha éltek is időnként a színházhoz és színészi praxishoz kapcsolódó topológiával (részben az antik praecceptumok nyomán), valójában éppen azt hangsúlyozták, hogy a simulatiós gyakorlat idegen, sőt veszélyes a hitszónokok számára. Azonban a könyv címét az indokolja, hogy Száraz Orsolya több olyan jezsuita szöveget talált az általa áttekintett 17–18. századi missziós jelentésekben és más forrásokban is, amelyek e sajátos prédikációs gyakorlatnak mégiscsak a *színházi* jellegére reflektáltak. Vagyis éppen nem elleplezni, hanem tudatosítani akarták ezt a szempontot, még a Rómába küldött leveleikben is! Nem csupán olyan idézeteket olvashatunk a könyvben, amelyek arra vonatkoznak, hogy a hitszónok lesse el a színésztől, hogyan kell beszélni, gesztikulálni, mozogni – vagyis viselkedjen ahhoz hasonlóan, ahogyan a színházpardon szükséges. Hanem olyan példára is rálelt a szerző egy 1669-es missziós jelentésben, amely az említettekénél is közvetlenebbül jelenítette meg ezt a metaforát, s minden bizonynyal így válhatott a címadás forrásává:

még jobban megmutatkoztak a prédikációban megfogant érzelmek és lelki indulatok akkor, amikor szabad utat engedtek nekik [értsd: az érzelmeknek] az önostorozásban, mely rögtön utána [értsd: a prédikáció után] kezdődött, itt igazán a bűnbánat dicsőséges színháza [un Teatro glorioso di Penitenza] jelent meg. (74.)

E sajátos 17. századi teatralitás megismerése nem kizárólag a performatív művészetek történetét kutatóknak, a jezsuita prédikációirodalom iránt érdeklődőknek, illetve az italianistáknak ajánlható. Ugyanis a monográfia magyar nyelven eddig jórészt ismeretlen témája, a szerzői elbeszélés szabatossága, valamint a könyv befogadható terjedelme lehetővé teszi, hogy – az *Italianistica Pannonica* című sorozat korábbi köteteihez hasonlóan – a tágabb szakmai és értelmiségi olvasóközönség számára is izgalmas olvasmányul szolgáljon Száraz Orsolya munkája.

5 Ez a *medievista* érzelmtörténész, Barbara ROSENWEIN fogalma: *Emotional Communities in the Early Middle Ages* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006).